

<https://doi.org/10.62837/2024.2.116>

İRADƏ CƏFƏROVA İRƏC QIZI
BDU “Təbiət elmləri üzrə”İngilis dili kafedrasının baş müəllimi
CƏFƏROV RƏFİQ CƏFƏR OĞLU
AzTU “Humanitar fənnlər” kafedrasının dosenti
H.Cavid 25\ I-mail: iradarefigcafarov@ gmail.com

DİL DƏRSLƏRİNDƏ ANALİTİK VƏ SİNTETİK OXUNUN TƏŞKİLİ VƏ
ETİMOLOJİ DUBLETLƏRİN LEKSİK PARALELİZMİ HAQQINDA
(Azərbaycan və İngilis dilləri materialları əsasında)

Xülasə

Oxu nitq fəaliyyətinin bir növüdür. Onun məqsədi tələbələrə bilik vermək, keçilmiş leksik və qrammatik material əsasında tərtib olunmuş mətni oxuyub başa düşməyi öyrətməkdir. İxtisası xarici dil olmayan ali məktəblərdə informasiyanın qavranılması xüsusiyyəti və xarakterindən asılı olaraq oxunun aşağıdakı növlərindən istifadə olunur: 1) analitik oxu, 2) sintetik oxu.

Oxunun hər iki növü əslində bir-birini tamamlayır. əgər mətn sadə cümlələrdən ibarət olub anlaşılması çətinlik törətməzsə, 1-ci növbədə sintetik oxudan başlamaq lazımdır, oxunan mətn çətin olduqda əvvəl analitik oxu ünsürlərindən istifadə edib bunun əsasında xüsusi hazırlıqdan sonra materialın sintetik oxusuna keçmək daha əlverişli və məqsədəuyğundur. Sintetik oxu xarici dillərin təlimində çoxdan tətbiq edilir. Bu oxu növünün qarşısında məzmunu ümumən əhatə etməklə başa düşməyə nail olmaq vəzifəsi qoyulur.

Analitik oxu ilə sintetik oxu arasında əsas fərq mətnin başa düşülməsinin xarakteri ilə bağlıdır. I halda analitik oxu prosesində mətnin çətin hissələri diskursiv, yəni təhlil və tərcümədən istifadə edilərək başa düşülürsə, II halda mətn bilavsitə tərcüməsiz başa düşülür.

Sintetik oxunun başlıca olaraq aşağıdakı xüsusiyyətləri var. Sintetik oxu təlimin son məqsədidir. Sintetik oxu təlim priyomlarından biri olmaqla, təkcə oxunun təşkilində deyil, tələbələrin şifahi nitqinin inkişafında çox əhəmiyyətlidir. Sintetik oxu növü lüğətdən istifadə olunmasını nəzərdə tutmur. Təlimin səviyyəsinə görə oxunun iki növü var: hazırlıqlı və hazırlıqsız.

Açar sözlər: analitik və sintetik oxu,etimoloji dublet,leksik sinonimlik,nitq inkişafı,yaradıcı təlim.

Tanış olmayan mətnin oxunuşu prosesində müəllim tələbələrə onun əsas ideyasını müəyyənləşdirməkdən ötrü veriləcək suallara qabaqcadan cavab hazırlamaq və s. kimi tapşırıqlar verə bilər.

V.Aslanov: «Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər», II cild, B. Elm, 2003. "Vaqif Aslanov öz məqaləsində qeyd edir:"Analitik oxunun vəzifəsi mətnin məzmununda və ya onun dil materialındakı müəyyən çətinlikləri aradan

qaldırmağı öyrətməkdən ibarətdir. Həmin çətinliklərin başa düşülməsinə kömək edən vasitələr təhlil və tərcümə yolundan ibarətdir ki, bu da mətnin qalan hissələrinin bilavasitə başa düşülməsi ilə də əlaqədar olaraq oxunan mətnin bütövlükdə dürüst dərk olunmasını təmin edir. Analitik oxu prosesində mətn tamamilə başa düşülməlidir. Bu isə təhlil və mətnin çətin hissələrinin tərcüməsi ilə əldə edilir. Analitik oxuya kifayət qədər diqqət yetirmək dil materialının mənimsənilməsində böyük rol oynayır. Analitik oxu düzgün təşkil edildikdə tələblərin dil sahəsindəki biliklərinin inkişafına da nail olmaq mümkündür.(1.s.271)

Hətta analitik oxu zamanı da mətni başa düşmək üçün tərcümə heçdə həmişə zəruri yol deyildir, buna görə mətnin ancaq bəzi yerlərini tərcümə etməklə, seçmə tərcümə ilə kifayətlənmək lızımdır.

Frazeoloji birləşmələrin və idiomların, atalar sözlərinin və məsəllərin, məcazi mənada işlənən sözlərin, obrazlı vasitələrin və s. tərcümə edilməsi lazım gəldikdə bunların ana dilindəki müqabilinin verilməsi daha məqsədəuyğundur. Biliyi yoxlamaq vasitəsi olaraq, tərcüməni suallara cavab vermək, mətni qısaca nağıl etmək kimi üsullarla yanaşı tətbiq etmək olar.

Arnold I.V. «The English Word». Moscow «Vysshaya shkola», 1986.İ.V.Arnold yazır:» Analitik oxu prosesində çətinliklərin xarakterindən asılı olaraq leksik və qrammatik təhlil növlərindən istifadə olunur. Leksik təhlildən ən çox o zaman istifadə etmək lazım gəlir ki, yeni sözlərin, birləşmələrin, ifadələrin mənasının başa düşülməsində qarşıya çətinlikdə çıxmış olsun. Bu cəhətdən sözün mənasını Qeyd etmək lızımdır ki, bu, xalis dil təhlili deyil, məna təhlili olacaqdır, ondan mətnin mənasını anlamaq üçün istifadə olunur. Sintetik oxu tədrisin əsas məqsədi olub təhlil və tərcümənin köməyi olmadan informasiya alınmasına xidmət edir. Bu oxu növü tədris prosesinin bütün mərhələlərinin ayrılmaz mərhələsini təşkil edir. Artıq tədrisin aşağı mərhələsində analitik oxu zamanı dil materialı mənimsənildikdən sonra intensiv sintetik oxunun köməyi ilə tələbələrdə müvafiq bacarıq və vərdişlər yaranmağa başlayır.(2.p.295)

Sintetik oxu nitq bacarıq və vərdişlərin inkişafına kömək etməklə yanaşı, dil hadisələrinin təkrarını və onların mənimsənilməsini də təmin edir. Çünki tələbələrin diqqəti bu zaman oxunan mətn ətrafında cəmləşmiş olur. Sintetik oxu mətnləri tələbələr üçün tanış leksik material üzərində qurulur. Bu mətnlərin tərkibində beş – yeddi faiz naməlum söz də ola bilər. Tələbələr bu sözlərin mənasını lüğətə müraciət etmədən sözdüzəldici şəkildə, mətnin məzmununun ümumi ahənginin köməyi ilə başa düşməyi bacarmalıdırlar.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, Bakı: Şərq-Qərb, 2011.İzahlı lüğətdə yazılmışdır:» Azərbaycan dilindəki **kino** və **sinema** sözlərinin sistem daxili semantik paralelliyi dublet vəziyyətini yaradıb. Məsələnin maraqlı tərəfi isə ondan ibarətdir ki, bu leksik vahidlərin özləri də eyni bir sözün variantlarının fərqli mərhələlərdə və fərqli mənbələrdən dilimiz tərəfindən mənimsənilmiş variantlarından başqa bir şey deyil.

“Kino” sözü Azərbaycan ədəbi dilində həm müstəqil şəkildə, həm də digər mürəkkəb sözlərin komponenti kimi istifadə olunmaqdadır: *kinodramaturq, kinoatəlye, kinoaktyor..* “Sinema” sözü nisbətən yeni dövr alınmalarından hesab edilir və bu səbəbdən də onun standart izahlı lüğətlərə daxil olduğunu söyləmək olmaz. Buna baxmayaraq KİV-in dilində sinema sözünün və törəmələrinin geniş şəkildə işləklilik nümayiş etdirməsi «təkrar alınma»nın baş verdiyini söyləməyə əsas verir.”(3.s.792)

Məsələn:

1895-ci il dekabrın 28-də Parisin bulvarında ilk sinemaatoqraf göstərildikdən sonra bu məqsədlə yeni binanın tikintisinə ehtiyac yarandı.

Kino musiqisinə meyillik hiss olunur. Bu, müasir sinemaatoqraf üçün maraqlı material ola bilər.

Sonuncu nümunədən görüldüyü kimi, dilimizdə variantlardan törəmiş bu dubletlərin müvazi işlənmə potensialı var.

Etimoloji aspektdən əhəmiyyət kəsb edən variantlılıq və dublet məsələlərinə ingilis leksikologiyasının nəzəri problemləri çərçivəsində aydınlıq gətirmiş Arnold da özünün məşhur tədqiqatına münasibət bildirmişdir. Belə ki, irəlidə izləyəcəyimiz kimi, dilçi, bu kimi oxşar misalların təmsalında dildaxili, sistemdaxili leksik paralelizm faktlarına aydınlıq gətirmişdir.

Bizi bu kimi dil vahidlərində maraqlandıran cəhət həmin leksemlərin və variantlarının Azərbaycan dili ilə paralelizm təşkil etməsi məqamlarıdır. Məsələn, N.K.İvanovanın ingilis dilinin leksikologiyasına həsr edilən *goal u jail, channel u canal* tədqiqatında qeyd edilən etimoloji dubletlərin Azərbaycan dili ilə paralelliyi diqqətdən yayın bilməz. Məsələn: *qol – futbol, kanal – su kanalı; TV kanalı.*

Təqdim olunan nümunələrdən də görüldüyü kimi, bu hallarda həm sistemdaxili, həm də sistemlərarası leksik paralelizm situasiyalarını təsbit edilməsi mümkündür. Belə ki, həmin situasiyalarda konkret bir dil sistemi çərçivəsində gerçəkləşən və dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə şərtlənən müvazilik situasiyalarından söhbət gedir. Lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, bu kimi faktların meydana gəlməsində ekstralingvistik faktların da iştirak payının olması həmin dil faktlarını maraqlı dil innovasiyaları sırasına aid edir.

Məs: kinemaatoqraf – sinemaatoqraf, kinemaatoqrafik – sinemaatoqrafik.

Variantlılıqdan törəmiş olan bu dubletlilik bizim üçün ona görə maraqlıdır ki, həmin dublet cütündən biri ingilis dili ilə tam dublet paralelizmini, digəri isə qismən dəyişiklik nümayiş etdirən natamam paralelizmi nümayiş etdirir. Məsələn:

Asian cinema refers to the film industries and films produced in the continent of Asia, and is also sometimes known as Eastern cinema.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan və ingilis dillərinin fonetik sistemlərinin yetərincə fərqliliyinə görə, bu dillərin leksik sistemindəki paralelizmlər çox məhdud hallarda tam şəkildə adekvatlıq nümayiş etdirirlər. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, leksik paralelizm vəziyyətlərinin təhlili çərçivəsində bu cür maksimal adekvatlıq hallarına da dillərarası dubletlər deyilir. Görüldüyü kimi, biz yenidən dublet termini ilə və yenidən terminoloji çoxmənalılıqla qarşılaşmış oluruq.

Konkret olaraq, ingilis dilinin leksikası sahəsindəki etimoloji araşdırmalarda qeyd edildiyi kimi, *whole* – *sağlam* və ya *xəstəlikdən azad* və *hale* – *sağlam bərk*. İkinci öz orijinal mənasında qalmaqdadır və **have and hearty** – sağlam və gümrah birləşməsində saxlanılır. Hər iki söz qədim ingilis dilindəki hāl sözündən yaranmışdır: biri qədim ingilis dilindəki ā hərfinin hərfinə ō olan normal inkişafı nəticəsində yaranmışdır. Digər isə bu modifikasiyanın daş vermədiyi şimal dialektindən gəlmişdir. Oxşar cəhət *raid* və *road* dubletlərində var, onların əlaqəsi mənası *düşməncəsinə soxulma a raid* olan *inroad* terminində aydın şəkildə qalmışdır. *Drag* və *draw* feilləri qədim ingilis dilində *dragan* sözündən gəlmişdir.

Azərbaycan dilindəki tarixi-etimoloji planda araşdırmaların obyektini təşkil edən etimoloji dubletlər dilimizin özünün fərqli tipoloji quruluşu səbəbiylə dərin morfeim rekonstruksiyası araşdırmalarının obyektini təşkil etmişdir. Bu sahədə dilçiliyimizdə V.Aslanovun araşdırmalarının xüsusi maraq kəsb etdiyini vurğulamaş olmas.

Dilimizdəki etimoloji dubletlərdən bəhs edərkən V.Aslanovun tədqiqatlarında diqqətə alınan bir çox faktlarının, o cümlədən, *kiçik/küçük, cocuq/çocuq və cüyüx, cıngılı/dıngılı/cıqqılı/dıqqılı*, habelə *dırnaq/dırmaq/gırmaq/cırnaq/caynaq*, eləcə də *çevri-/devri-/evir-/əyir-/dövrə/yörə* və bununla bərabər, *yumru/yumruq/yumrupta/tumurcuq* və s. bu kimi paralelliklərin eyni kökün fonosemantik təkamülündən törəyən etimoloji dubletlər olduğunu da qeyd etmək istərdik.

Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyasına, habelə morfonologiyasına dair araşdırmalarda dilimizdəki etimoloji dublet törəmələrinin formalaşmasını üçün həm anlaut mövqeyindəki konsonant səslərin, eləcə də auslaut mövqeyindəki samitlərin variativliyinin mühüm rol oynadığı qeyd edilir. Sonuncular bəzi hallarda ilkin köklə üzlənməyə məruz qalmayacaq şəkildə birləşən feil köklərinin növ kateqoriya formatlı söz formalarıdır.

Belə ki, Q.Batırovun Azərbaycan dilindəki feillərin fono-semantik inkişafına həsr edilmiş araşdırmasından bəlli olur ki, dilimizdə *uzan-*, *azut-*, *daıt-*, *dağıl-*, *gödəl-* və s. kimi feil köklərinin auslaut konsonantı törəmə kök tərkibində «daşlaşmış» növ kateqoriyası göstəricilərindən başqa bir şey deyil.

Azərbaycan dilçiliyindəki bəzi araşdırmalarda həmin növ etimoloji dubletlərin, əslində, fuziyon xəlitə törəmələrindən başqa bir şey olmadığı iddia edilir. Azərbaycan və ümumilikdə, türk dillərində fuziallaşmış kök morfeimlər problemini araşdırmış B.Məhərrəmli yazır: «Ənənəvi olaraq dilçilikdə bu proses «daşlaşmış» da adlandırılır. Eyni zamanda müxtəlif dilçilik ədəbiyyatlarında həmin prosesə leksikləşmə, sıxılma da deyilir. Məhz aqqlütinativ quruluşun təkamülündən yaranan fuzial kök morfeimlər türk dillərinin morfoloji inkişafının əsas göstəricilərindəndir.

Azərbaycan dilindəki qarış- felinin qar- kökü ilə –ış növ şəkilçisinin fuziallaşması nəticəsində yaranmasını digər türk dillərindəki faktlar təsdiq edir». Bir sözlə desək, Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşunun özəllikləri ingilis dilinin struktur xarakteristikasından yetərincə fərqləndiyi üçün dilimizdəki etimoloji dubletlər mahiyyət etibarilə ikincidəkilərdən əhəmiyyətli şəkildə fərqlənir. Maraqlıdır ki, ingilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilinin morfoloji struktur

özəyini təhki edən komponentlər arasında sinhaerminizm faktoru mühüm rol oynayır. Və həmin faktorun nüfuz dairəsi nəinki dilimizin morfoloji struktur spesifikasiyasını formalaşdırır, habelə çoxsaylı araşdırmalardan məlum olduğu kimi, etimoloji dubletlərin tirajlaşdırılmasında da əhəmiyyətli dərəcədə iş əmsalı nümayiş etdirir.

Q.Bağirov: «Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı» Bakı, maarif, 1971, Q.Bağirov yazır:» Belə ki, bir çox türkoloji səpkidə, eləcə də altayşünaslıqla bağlı araşdırmalarda qeyd edildiyi kimi sözügedən dil ailəsinə daxil olan dillərin aksial söz strukturunu formalaşdıran ahəng qanunu, eləcə də sinharmonik oppozisiyalara istinad edən etimoloji dubletləri formalaşdırmağa qadirdir. Bu zaman isə daha öncə qeyd edilən auslaut və anlaut konsonantının vriativliyi deyil, sait tərkibinin və bir çox hallarda intervokalın variativliyi həlledici rol oynayır. **(4.s.160)**

Leksik paralelizm hadisəsi özlüyündə eyni bir dil sistemi çərçivəsində və ya fərqli dil sistemləri müstəvisində nəzərdən keçirilə bilən və fonomorfoloji və semantik parametrlərə əsaslanan korrelyasiya faktlarını ehtiva edir. Bir çox leksik paralelizm faktlarının kökündə dubletlik situasiyasının durması faktı burada əlaqəli təhlili labüd edir.

İlk olaraq onu qeyd edək ki, D.E.Rozantal və M.A.Telenkovanın linqvistik terminlər lüğətində qeyd edildiyi kimi, dublet dil vahidinin ikinövlülüyünü bildirir. Məsələn, vurğu dubletləri: иначе-иначе, творог-творог. Bəzən həmin dubletlərin fonomorfoloji xüsusiyyətlərində əsaslı dəyişikliklər baş verir və zamanla həmin dəyişikliklər öz ardınca daha yeni və daha fərqli metaforfozları labüd edir ki, bu da son nəticədə sistem daxili paralelliklərin seydanə çıxmasına rəvac verir. Təqdim edilən məqalə çərçivəsində biz, həmin keçid prosesini yəni etimoloji dubletlərin sistem daxili və ya sistemlərarası leksik paralelliklərə çevrilməsi prosesini dəyərləndirəcək və konkret dil faktlarının nümunələrində həmin metamorfozları əyaniklə izləyəcəyik.

İngilis dilinin leksikologiyasını sistemli şəkildə araşdırmış V.V.Yeliseyeva bu dildəki omonimiya faktlarının mənbələri sırasında etimoloji dubletlərin xüsusi yer tutduğunu qeyd edir və bunu konkret nümunələr əsasında nəzərdən keçirir: *basis towest part of anything* və eyni zamanda *basis deep sounding*. Bu kimi dil faktları eyni zamanda dublet səciyyəli leksik paralellikləri təşkil edirlər. Dilçilik ədəbiyyatlarında bu kimi dil faktlarına etimoloji dubletlər problemi çərçivəsində cəniş şəkildə müraciət edilir, onların yaranma səbəbləri və şəraiti müxtəlif rakuşlarından araşdırılır.

Onu da qeyd edək ki, etimoloji dubletlər məsələsini leksik paralellər problemi çərçivəsində araşdırmaya cəlb edərəkən, istər-istəməz leksik variantlar probleminə də toxunmalı oluruq. Belə ki, sistem daxili paralellik situasiyaların, habelə dubletlik vəziyyətini yaradan situasiyalarda məhz variantlılıq öz işini görmüş olur.

Konkret olaraq «İngilis dilinin tarixində etimoloji dubletləri»ni araşdırmış M.O.Nikitina özünü eyniadlı dissertasiyasında bu dildəki etimoloji dubletlərdən bəhs edərəkən onların həm dialekt rəngarənliyi səbəbiylə, həm də fərqli zamanlı və fərqli

tranzit dil vasitəçiliyi ilə mənimsənilən alınmalarla bağlı meydana çıxdığını qeyd etmişdir. Dilçi, bu qrup leksemlər və variantları sırasında *ancient-ensign*, *guardward*, *mainour*, *manner-manoeuvre* və s. faktları qeyd etmişdir.

«

ƏDƏBİYYAT:

1. V.Aslanov: «Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər», II cild, B. Elm, 2003. 271 s.
2. Arnold I.V. «The English Word». Moscow «Vysshaya shkola», 1986, -295 p.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, Bakı: Şərq-Qərb, 2011, 792 s.
4. Q.Bağirov: «Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı» Bakı, maarif, 1971, 160 s..

I.Djafarova,R.Djafarov

ORGANIZATION OF ANALYTICAL AND SYNTHETIC READING IN LANGUAGE LESSONS AND ON LEXICAL PARALLELISM OF ETYMOLOGICAL DOUBLETS SUMMARY

In this article the facts of the etymological doublets, played an important role in the formation of the intersystem lexic parallels are studied. Etymological doublets pass the process of their formation on the base of phonetic, phonomorphological variations the same word which appears in the semantic differentiated parallels later. At an early stage of the given sort the etymological doublets identify themselves special group of intersystem parallels. Then, at times they can pass in a rank of the intersystem parallels.

The main difference between analytical reading and synthetic reading is related to the nature of text comprehension. In case I, in the process of analytical reading, difficult parts of the text are understood discursively, that is, using analysis and translation, while in case II, the text is understood directly without translation.

The main characteristics of the synthetic arrow are as follows. Synthetic reading is the ultimate goal of learning. Synthetic reading, being one of the learning principles, is very important not only in the organization of reading, but also in the development of students' oral speech..

Key words: analytical and synthetic reading, etymological doublet, lexical synonymy, speech development, creative training.

И.Джафарова,Р.Джафаров

ОРГАНИЗАЦИЯ АНАЛИТИЧЕСКОГО И СИНТЕТИЧЕСКОГО ЧТЕНИЯ НА УРОКАХ ЯЗЫКА И О ЛЕКСИЧЕСКОМ ПАРАЛЛЕЛИЗМЕ ЭТИМОЛОГИЧЕСКИХ ДУБЛЕТОВ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются факты этимологических дублетов, сыгравших немаловажную роль в возникновении внутрисистемных лексических параллелей. Этимологические дублеты проходят процесс своего становления на почве фонетических, фонеморфологических вариаций одного и того же слово, которые позже переливаются в семантически дифференцированных параллелей. На раннем этапе данного рода этимологические дублеты отождествляют собой особую группу внутрисистемных параллелей. Затем, по пришествию времени они могут переходить в ранг межсистемных параллелей

Основные характеристики синтетической стрелы следующие. Синтетическое чтение является конечной целью обучения. Синтетическое чтение, являясь одним из принципов обучения, имеет большое значение не только в организации чтения, но и в развитии устной речи учащихся. Синтетический тип чтения не предполагает использования словаря. По уровню подготовки различают два типа чтения: подготовленное и неподготовленное.

Ключевые слова: аналитическое и синтетическое чтение, этимологический дублет, лексическая синонимия, развитие речи, творческие тренировки

Rəyçi: Nuriyyə Rzayeva, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

